

„ROMEO JA JULIA” LIIVIMAA MOODI?

Barbara von Tiesenhauseni legend: ajalooline tagapõhi ja kirjanduslikud variatsioonid

JUHAN KREEM, LIINA LUKAS

Mu vend, – vesi on külm!

Aino Kallas¹

Lugu seisusekohatu armusuhte eest oma vendade poolt jääauku uputatud mõisapreilist Barbara von Tiesenhauseni on üks väheseid legendide, mis on elanud edasi nii baltisaksa kui ka eesti kirjanduslikus traditsioonis. Ajaloolise töepõhjaga, mitmete kroonikute mainitud lugu on nähtavasti oma traagilisuses olnud nii mõjuv, et on jäädvustunud nii aadli kogukondlikku mällu kui ka rahvapärimusse. Loo tõsiasiad võisid küll ajapikku ununeda, kuid tema tuum, see kõige olulisem, on säilinud, kaotamata oma aktuaalsust ka kaasaegse kirjanduse jaoks, sest, nagu seisab selle loo kõige hilisemas üleskirjutuses, Maimu Bergi romaanis „Kirjutajad”: „...armastus ja vihkamine, ausus ja pettus, ustavus ja reetlikkus, need ja analoogilised tunded on palju vanemad kui viissada aastat ning elavad meid kõiki üle” (Berg 1987: 121).

Siinses artiklis proovitakse välja selgitada, millised on selle loo teadaolevad tõsiasiad ja mis on temast saanud pärimustes ning kirjanduslikes töötlustes.

I. Barbara ja Franz, ajaloolised isikud

Küllap võib öelda, et Barbara von Tiesenhauseni ja Franz Bonniuse traagiline lugu lõi XVI sajandi Liivimaal omajagu laineid, oli midagi erakordset. 1578. aastal ilmunud ja omal ajal väga laialt levinud kroonikas teeb Balthasar Russow muuseas, Jürgen Tiesenhauseni lahingus langemist parastades, juttu ka Jürgeni õe saatusest. Nimelt olla Jürgen, lisaks oma tegudele isamaa (s.o Liivimaa) vastu, ka oma lihase õe selle eest kotti ajanud, et too tahtnud ühe kirjutajaga abielluda (Russow 1578: l 136p; Russow 1848 [1584]: 94; Russow 1993: 207).² Teine XVI sajandi kroonik Johann Renner räägib sa-

¹ A. Kallas, Barbara von Tiesenhusen. – A. Kallas, Valitud proosat Friedebert Tuglase tõlkes. Tallinn: Eesti Raamat, 1984, lk 160.

² Russow 1848 [1584]: „...dat he syne Lyfflike Süster, wedder alle bröderliche leue unde affect, hadde im Sacke vorsöpen laten, Darümme dat se einen Schryuver leef gewonnen, sick mit eme vorsehen, vnde en tho der Ehe begert hadde”; Russow 1993: „...et ta omaenda lihase õe kõige vennaliku armastuse ja tunde vastaselt oli lasknud kotis ära uputada, sellepärast, et see üht kirjutajat armastama oli hakanud, temaga eksinud oli ja teda omale meheks oli tahtnud” (tlk Dagmar ja Hermann Stock).

mas seoses, kuidas Jürgen koos vendadega olla esmalt lubanud õe kaasa-varast ilma jätta, siis ta aga jää alla toppinud. Kirjutaja olla Leetu põgene-nud, seal turvet saanud ja hiljem Liivimaale suurt kahju teinud, niikaua kuni Tiesenhausenid pidid temaga ära leppima (Renner 1876: 363).³ On usu-tav, et Renner lülitas selle loo oma kroonikasse Russowi mõjul, sest Renneri käsikirja esimeses versioonis vastav lõik puudub (Renner 1953). Samas näe-me, et Renneril on olnud varuks ka oma taustateadmist: kuidas muidu sele-tada Jürgeni õe tapmise üksikasjade ja järelloo mainimist. Kumbki kroonik ei maini siiski ei Jürgeni õe ega ta peigmehe nime ning kogu episood on liht-salt üks raskendav asjaolu mõisameeste pealiku Jürgen Tiesenhauseni süüs. Barbara tapmine oli aset leidnud ordumeister Heinrich von Galeni valitse-misajal (1551–1557) (Verzeichniss 1861: nr I-740, lk 53). Russow võtab selle loo jutuks 1571. aasta sündmuste juures. Ühesõnaga, Jürgenile jäi tema te-gu väga pikaks ajaks külge, Russowile toetudes ei jäta seda mainimata ka hilisemad kroonikud nagu näiteks Christian Kelch (Kelch 2004: 225).

Dokumentaalsed allikad Barbara ja Franzi loost on napid, katkendlikud ja pärinevad valdavalt ajast, kui Barbara oli juba tapetud, s.t puudutavad peamiselt Bonniuse tegevust. Ajaloolastest on neid seni põhjalikumalt käsit-lenud August von Dehn (Dehn 1885) ja Carl Schirren (Schirren 1881). Mai-nitud autorite käsitlusi siin minimaalselt korrates vaadakem see lugu veel kord üle uuemate publikatsioonide, eriti Preisi hertsogi arhiivi regestide⁴ valgusel.

Tiesenhausenid olid põlised Liivimaa läänimehed, kelle esiisad olid tul-nud siia juba XIII sajandi alguses ja saanud Tartu piiskopi vasallideks. Mit-mete kõrvalharudega suguvõsa peeti XVI sajandil üheks arvukamaks nii liikmete arvult kui ka valdustelt. Rannu linnus oli tulnud Tiesenhausenite kätte juba XV sajandil (Stryck 1877: 125). Barbara vanemate, Rannu Tie-senhausenite Reinholdi ja Anna peres oli kokku kolm poega: Bartholomeus, Reinhold ja Jürgen ning kaheksa tütart: Gertrud, Apollonia, Maye, Anna, Eli-sabeth, Barbara ja Sophia. Lasterikka pere tütred läksid mehele peamiselt kohalikesse suguvõsadesse, milleks olid Buxhövdendid, Plettenbergid, Taubed, aga ka Tiesenhausenite teised harud (Tiesenhausen 1890: 96; Dehn 1885:

³ Renner 1876: „De sulve junfer hedde sich vortruwet mit einem erlichen gesellen einem schriver, de se thor ee nemen wolde, welches se ohren broderen tho erkennen gaf. Als de idt ohr nicht gestaden wolden, sondern dat se sich mit ohres geliken scholde verheiraden edder ohr keinen bruthschatt geven wolden, se averst antworde, dat se sich mit dussem gesellen thon ehren in gelaten, ock anders nemant hebben wolde und se hart nicht dar na fragede, oft se ohr neinen brutschatt geven wolden, do nam se dusse Jorgen Tisenhusen mit andern sinen brodern, fueren upt ihs, huwen eine wake, steken se dar in und vorsoepeden se also. De schriver averst toch in Littouwen, krech geleide, wort fient je-gen Liflandt und dede groten schaden, beth de van Tisenhusen sich mit em vordragen mos-ten.” – „See neitsi kihlus ühe ausa selli, ühe kirjutajaga, kellega ta abielluda tahtis, mida ta siis oma vendadele ka teada andis. Kui vennad seda talle mitte lubada ei tahtnud, vaid käskisid tal omasugusega abielluda või ei anna nad talle kaasavara, vastas ta [s.o neiu – J. K.], et ta tahab selle selli ja mitte kellegi teisega abielluda ja ta ei hooli sellest, et talle kaasavara ei anta. Siis võttis see Jorgen Tisenhusen koos oma teiste vendadega, sõitsid jää-le, raiusid augu ja pistsid ta [s.o neiu – J. K.] sinna sisse ja uputasid ta. Kirjutaja aga läks Leetu, sai turvet, hakkas Liivimaa vaenlaseks ja tegi palju kahju, kuni Tisenhusenid temaga leppima pidid” (tlk J. Kreem).

⁴ Tänapäeval asub endine Königsbergi arhiiv Berliinis (Geheimes Staatsarchiv Preus-sischer Kulturbesitz). Hertsog Albrechti ja Liivimaa suhteid kajastab ulatuslik regestide-publikatsioon, millest on seni ilmunud viis köidet (HAUL).

51–53). Barbara isa Reinhold suri millalgi enne 1538. aastat (Brieflade 1856: nr 1124), 1546. aastal mainitakse Rannu omanikuna juba Barbara venda Jürgenit (Brieflade 1856: nr 1283).⁵ Jürgenil oli küll kaks poega, kuid need surid vallalistena ja Tiesenhausenite selle haru meesliin häabus.

Carl Schirren, kelle kõiki allikaid ei ole õnnestunud kontrollida, räägib Rannu naaberlinnuse Rõngu kirjutaja ja kaubaselli Franz Bonniuse ning Barbara von Tiesenhauseni armuloost, kihlumisest ja põgenemisest ning paigutab kogu sündmustiku 1553. aasta sügisesse (Schirren 1881: 7).⁶ Säilinud on ka dokument, mis kajastab Franz Bonniuse enda nägemust konfliktist. Nimelt leidub Preisi hertsogi arhiivis üks Franz Bonniuse ja Johann von Medtmeni (teise nimega Obereschi) kirjutatud dateerimata kiri Preisi hertsog Albrechtile, mille regesti avaldaja dateerib *ante* 20. juuni 1555 (HAuL: Bd. 4, nr 1691). Sellest saame teada,⁷ et Franz oli pärit Holsteinist. Ta kihlus ja abiellus Barbara von Tiesenhauseniga viimase ema ja venna Jürgeni teadmisel. Paar oli elanud Barbara ema juures kaheksa aastat ilma lihliku läbikäimiseta. Barbara, kes oli juba üle kolmekümne, ei tahtnud Franzist lahkuda. Lõpuks sünnitas Barbara lapse. Siis oli Barbara vend ema ja sugulaste nõusolekul jõhkralt tapnud Barbara ja tema lapse ja kippunud ka Franz elu kallale. Franz põgenes Leetu ning hakkas Poola kuninga Sigismund II Augusti kaudu oma naise tapjate vastu protsessima. Kuigi Riia piiskop Wilhelm olla Bonniusele turvet andnud, olevat ordumeister turbe andmisest keeldunud, Bonniuse arvates erapoolikuse tõttu selles kohtuasjas. Bonnius ja Medtmen soovisid oma kirjas Albrechtile läbisõiduks turvet. Kirja välisküljel on ka märke turbe andmise kohta.

Senistes uurimustes nähakse Tiesenhausenite perekonnatüliis esiplaanil suguvõsa vastuseisu soovimatule peigmehekandidaadile. Nii Schirren kui ka Dehn käsitlevad põhjalikult just juriidilist külge, tuues välja toonaseid rüüteldkondade maapäevade otsuseid, mille eesmärk oli takistada mitteseisusekohaseid abielusid (Schirren 1881: 8; Dehn 1885: 79–80). Juba 1507. aastal oli ordumeister Wolter von Plettenberg Volmaris reguleerinud terve rea aadlike abieluõigust sätestavaid punkte, näiteks leskede uuesti abiellumist (AR III: nr 36). Kõige karmimad paragrahvid puudutavad neitsite petmist abielulubadustega, mille puhul pidi asjaosaline abielluma või varast ilma jääma. Kui petjaks osutus lihtne sell (*slichte knecht*), tuli mõlemad osapooled surnuks näljutada (*vorschmechtten*; AR III: nr 36, § 4). Võib küll arvata, et alamast seisusest „petja” puhul käidi karmimalt ringi, kuid siin on ka võimalik, et surnuksnäljutamine on hoopis kujundlik fraas elatisest ilmajätmise kohta. Igal juhul on ebasoovitava abielu karistusena nähtud just vara ja pärimisõigusest ilmajätmist, nii neitsite kui ka leskede puhul. Nimetatud regulatsioone kinnitati ka hiljem, näiteks 1545. aastal Volmaris (Verzeichniss 1861: nr III-45 [IX], lk 196).⁸ Bonniuse protsessi käigus mainitakse veel Pärnu kokkulepet,

⁵ Lisaks kuulus Jürgen von Tiesenhausenile veel teisigi valdusi Tartumaal, näiteks Astuvera (Hastferi) mõis, millest hiljem sai Rõngu linnuse juurde kuulunud küla (Stryck 1877: 137).

⁶ Vanim teade Bonniuse kohtuasjast, mida käesolevate ridade autoritel on õnnestunud leida, pärineb Liivimaa Ordumeistri arhiivist: SRA, Livonica I: 2, Ordensmästarens koncept 1554, 18. jaanuar.

⁷ Järgnevas on refereeritud kirja täisregesti, mille on koostanud Stefan Hartmann.

⁸ Selleteemalisi maapäevaotsuseid 1543. aastast vt veel Hupel 1794: 315jj.

kuid millist lepet silmas peeti, pole teada (Dehn 1885: 79).⁹ Bonniuse kirjas Albrechtile paljastuvad mõned uued nüansid: paari abiellumine, pikaajaline kooselu naise sugulaste nõusolekul ja konflikt alles lapse sündimise puhul. Kui hetkeks kõrvale jätta asjaolu, et tegemist on Bonniuse versiooniga loost, mis võib esitada fakte temale soodsas valguses, siis terendab siin pigem tüli veel ühe pärija ilmumise pärast suguvõssa. Kuigi meil pole andmeid selle kohta, kas ja kuivõrd Jürgenit oma tegude eest vastutama taheti panna, tuleb siiski arvata, et antud juhtumit oleks pidanud arutama rüütelkonna meeskohus ja et Jürgeni käitumine oma õega oli paremal juhul omakohus, halvemal juhul kuritegu.¹⁰ Russow ja Renner olid kindlasti Jürgen von Tiesenhäuseni suhtes ka muidu erapoolikud, kuid samas ei oleks nad seda lugu vahest siiski üles võtnud, kui see poleks olnud skandaalne.

Bonnius pääses põgenema ja paistab, et ta alustas vaenust kogu Liivimaa vastu, kuigi tema protsess Tiesenhäusenitega oleks võinud ju jääda ka Tartu piiskopkonna siseasjaks. Bonniuse umbusk ordumeistri suhtes peegeldub juba ülal refereeritud kirjas hertsog Albrechtile. Igal juhul on ta 1555. aasta sügisel kuulutanud välja erasõja ordu ja selle alamate vastu (HAuL: Bd. 4, nr 1712). Erasõda ehk vaenus (*Fehde*), mille juured on muistses veritasu õiguses, oli küll keskajal tavaline praktika oma õiguse tõestamiseks, kuid samavõrd kui see oli levinud, püüti seda ka piirata ja keelata. Keisririigis kehtis erasõdade vastu maarahu (*Landfriede*), mis tähendas, et erimeelsuste puhul pidi pöörduma kõrgema astme kohtusse ja maarahu rikkumist loeti kuriteoks. Samamoodi käsitletakse Bonniuse tegevust ka Liivimaal ja keeldutakse talle seetõttu turvet andmast (HAuL: Bd. 4, nr 1981).

Bonnius moodustas väesalga ja tungis 1555. aasta septembris kallale orduvasall Johann Lievenile viimase mõisas Kurmenes, mis asus Memele jõel, Leedu piiri ääres (HAuL: Bd. 4, nr 1712; Index 1835: nr 3163).¹¹ Johanni viis ta vangina kaasa, Johanni venda Berndti haavas surmavalt pähe ning viis minema kogu mõisa relvastuse ja 7 hobust. Liivimaa ordumeister soovis Preisi hertsogilt, et Bonnius koos oma kaaslaste, ülanimetatud Johann von Medtmeni, teise nimega Obereschiga, kinni peetaks ja ordule üle antaks (HAuL: Bd. 4, nr 1712/1). Carl Schirreni andmetel olla Bonnius koos Obereschi, Hans von Braunschweigi ja Hans Krumhalsiga ning 90 mehe tugevuse salgaga rüüstanud ka Klaipeda lähistel (Schirren 1881: 8). Kirjavahetus Preisiga nendes küsimustes kestis veel mõnda aega. Ühest Heinrich von Galeni 1556. aasta suvel kirjutatud kirjast Preisi aadlkonnale võiks välja lugeda, et Preisimaal siiski Bonniuse meestesse soodsalt ei suhtunud (HAuL: Bd. 4, nr 1854). Teisiti olid lood Leedu alal, kus ta ennast küllap kindlalt on tundnud.

⁹ Hupel 1794: 341–349 publitseeritud Pärnu retsess 1552 ei puuduta seda probleemistikku.

¹⁰ Schirren rõhutab asjaolu, et Jürgenit Liivimaal vastutusele ei võetud (1881: 8); Dehn peab Jürgeni käitumist õigusvastaseks (1885: 79–80).

¹¹ Allika tekstis Sellenhof. Kuna varaseim teade intsidendist pärineb Aizkraukle (Aschreadeni) komtuuri kirjast Liivimaa maamarssalile, tuleb seda mõisa otsida nimetatud komtuurkonna ja Leedu piiri lähistelt. Kurmene oli läänistatud 1465. aastal von Sellenile ja esineb sellise nimega ka mõnes teises XVI sajandi allikas (BHO: 314). Samast pärinev väide, et mõis oli 1580. aastani Sellenite suguvõsa valduses, on ilmselt ekslik. Juba 1555. aastal tegutsevad seal Livenid (*Liue*): vt Datenbank Kurländische Güterurkunden: <http://www.herder-institut.de/index.php?lang=de&id=3039>.

Laiemat konteksti vaadates tuleb tunnistada, et väiksemat sorti konfliktid Leedu ja Liivimaa piiril olid XVI sajandil kaunis tavalised.¹² Nii võib arvata, et Bonniuse salga kujunemiseks ja sõjakuulutuseks Liivimaa vastu oli piiriäärsel kõnnumaal soodne pinnas. Piiriala endeemilisele ebastabiilsusele lisandus 1550. aastatel Liivimaa libisemine suuremasse rahvusvahelisse int-riigi. Nimelt puhkes 1555. aastal Liivimaal koadjuutorivaenuse nime all tun- tuks saanud kodusõda. Tegu oli Saksa Ordu ja Liivimaa seisuste sõjaga Riia peapiiskopi, Brandenburgi Wilhelmi ja tema koadjuutoriks valitud Mecklen- burgi Christophi vastu. Viimast toetasid lähinaabritest Preisi hertsog Alb- recht ja Poola kuningas Sigismund II August. Selline olukord laiendas veel- gi võimalusi väiksemateks kokkupõrgeteks piiril. Suurt sõda Poola ja Liivi- maa vahel siiski ei tulnud ja 1557. aasta septembris sõlmiti Saksa keisri va- hendusel Posvolis rahu.

Probleemid aga jäid. Kui 1558. aasta oktoobris Liivimaa ordumeister Wilhelm Fürstenberg saadab oma saadikud Preisi hertsogi juurde, siis on Liivimaal koadjuutorivaenuse käigus tagandatud ordu maamarssali Jasper von Münsteri küsimuse kõrval päevakorral ka Franz Bonniuse tüli liivimaa- lastega (HAuL: Bd. 5, nr 2291, 2292; Index 1835: nr 3193, 3194). Fürstenberg ja tema koadjuutor Gotthard Kettler andsidki lõpuks, 1559. aasta 5. veeb- ruaril Bonniusele turbekirja Liivimaale tulekuks (Verzeichniss 1861: nr I-740). Olud olid selleks ajaks põhjalikult muutunud. Alanud oli sõda mos- koviididega, Narva ja Tartu olid juba langenud. Võib arvata, et vana ehamu- gav kohtuasi taheti kaelast ära saada. Lisaks sellele oli Bonniuse-sugustele, end sõdurina tõestanud meestele Liivimaal avanenud piiramatud rakendus- võimalused.

Bonnius, kes kuni märtsi lõpuni oli Preisimaal (HAuL: Bd. 5, nr 2385), tuli Liivimaale. Kuid paistab, et sõjakeerises jäi vähestel aega tema asjaga tegelemiseks. 1559. aasta juunist on säilinud Tallinna arsti doktor Matthias Friesneri kiri Soome hertsog Johanile, milles vihjatakse, et Bonnius Liivimaal kuidagi oma õigust ei leia. Veel saame Bonniuse kohta teada, et ta oli endi- ne kaubasell Tartu piiskopkonnast, mainitakse ka tema vaenust Liivimaaga ning soovitatakse teda hertsog Johani teenistusse koos 2–3 hobuse ja heade sulastega (Quellen 1863: Bd. 3, nr 372). Friesner nimetab Bonniust kirja too- jaks, nii on kindel, et ta viibis sel hetkel Tallinnas, ning on tõenäoline, et ta siirdus edasi Soome.¹³ Tema tüli Tiesenhausenitega ei ilmuta aga vaibumise märke, sest 1560. aasta juunis uuendab Liivimaa viimane ordumeister Gott- hard Kettler oma eelkäija turbekirja Bonniusele (Verzeichniss 1861: nr I-919). Kui uskuda Rennerit, siis mingi lepitus Tiesenhausenitega lõpuks siiski saa- vutati. Millal see aga teoks sai ja milline oli selle sisu, pole teada.

Nagu eelnevast võib näha, ei tea me Barbara von Tiesenhauseni ja Franz Bonniuse loost just palju. Kui suguvõsa poolt mitteaktsepteeritud abieliu ei pruukinud olla keskaegsel Liivimaal midagi väga ebatavalist, siis ometi on erakordsed selle loo tagajärjed. Tiesenhausenite suguvõsa oli üks suuremaid ja haralisemaid Liivimaa põlisaadli seas, kelle kõrval Franz Bonnius paistab esmapilgul tõepoolest sobimatu partnerina. Kui aga püüda küsida, kes oli siis Franz Bonnius, jääme ühese vastuse andmisel hätta. Taustauuringud Holsteinis võiksid ehk edaspidi aidata tema staatuse selgitamisel. 1560. aas-

¹² Vt ordumeistri kaebusi: Verzeichniss 1861: nr I-397 (1551. aastast) või HAuL: Bd. 4, nr 1896 (1556. aastast).

¹³ Kirja originaal asub Stockholmi Riigiarhiivis, mis näitab, et kiri jõudis Soome.

tal püütakse näiteks Kielis Franz Bonniuse endiselt abikaasalt Klaralt mehe võlgu välja nõuda (Das älteste Urteibuch 1925: nr 315). Selgub, et Klara on vahepeal uuesti abiellunud, oma eelmiselt mehelt polnud ta aga pennigi saanud, ning seetõttu otsustati, et ta ei pea ka viimase võlgu maksuma. Bonnius ei ole väga haruldane nimi, kuid kuna on teada, et Barbara von Tiesenhauseniga seotud Franz oli pärit Holsteinist ja kõne all olevast allikast ei selgu, et meest oleks surnuks peetud, on siiski mingi tõenäosus, et Klara eelmine abikaasa ja Barbara armastatu on üks ja sama mees. Seega siis pigem Casanova kui Romeo.

Liivimaa allikates tituleeritakse Franz Bonniust kord kaubaseliks, kord kirjutajaks. Tema hilisem vaenutegevus Liivimaa vastu laseb teda paista kui oma asja tundvat palgasõdurit. Bonniusest kui luuletajast annavad aimu 1563. aastast pärineva erakirja lõppu lisatud riimid trööstist, truudusest, aust ja õigusest (vt allpool). Kui nende nappide ja pisut vastuolulistegi teadete summana oleks ehk palju näha temas renessanslikku multitalenti, siis samuti on raske kasutada Bonniuse kohta aadliku jaoks diskvalifitseerivat kategooriat *slichte knecht*. Päris iga mees ei oleks läinud ega pääsenud Poola kuninga juurde kaebama, lihtsa sulase kohtuasi oleks vaevalt tõstetud Preisi ja Liivimaa läbirääkimistelauale kõrvuti tagandatud maamarssali omaga. Niisiis on vägagi võimalik, et probleem ei olnud mitte ületamatus seisuste vahes, vaid milleski muus. Milles tegelikult, jääb meile aga teadmata.

II. Kirjanduslikud tõlgendused

Esimene kirjanduslik suhestumine kõne all oleva teemaga pärineb asjaosalise enda sulest: Tallinna Linnaarhiivis säilinud 1563. aasta 26. märtsil Harmen Tellemanni poolt Hans von Santenile saadetud erakirja lõppu on lisatud Franz Bonniuse luuleread:

*Trosth, trw, a(u)ch er vnde recht,
de 4 hebben syck slapen gelechtt.
Hastu gewaldt vnde dath rechtt,*

*so ys gadt dyn her, vnde du
bystt syn knechtt.*

*Rycht myck nychtt na
der ersten klage,
hor ersten, wadt de ander sagehth,
de klefferst heben de heren leff,
noch stelen se vele mer,
alse ander dew.*

Dat ys Franz Bonnyes syn rymen.

*Trööst, truudus, au ja õigus –
kõik need neli on magama jäänud.
Kui sinu käes on võim ja õiguse-
mõistmine*

*siis on jumal su isand
ja sina oled ta sulane.*

*Ärge mõistke mu üle kohut
esimese kaebuse põhjal,
kuulake enne teised ka ära,
keelepeksjaid isandad armastavad,
ometi varastavad nad veel rohkem
kui teised vargad.*

Selle luuletas Franz Bonnyes.¹⁴

¹⁴ Tõlkinud Helen Kurss. Originaal TLA, f 230, n 1, BO 10, l 221p; publitseeritud Hansen 1894: 152; Mackensen 1936: 204.

Luuletus on ajendatud konkreetsest isiklikust juhtumist, kuid selle esitus on nii sisus kui ka vormis konventsionaalne. Tegu on ajastutüüpilise moraliseeriva sententsluulega (sks *Spruchdichtung*): kurdetakse religioossete (tröösti) ja kesksete feodaalsete väärtuste (truuduse, au, õigluse) hääbumist ning apelleeritakse tulevastele aegadele, mis peavad õigluse jalule seadma. Konventsionaalsed on ka toposed, „õiglus on magama jäänud” või „isandad kuulavad valetajaid rohkem kui „õiget meest””. Minne-luules on tuntud tegelane *kleffer* – lobiseja, pealekaebaja, tagarääkija, laimaja.

Sedalaadi luulet viljeldi ka Vana-Liivimaal, alates luulevormis sissekanetest gildiraamatusse kuni Liivi sõja aegsete pamflettideni Saksa Ordu väimulike pihta, keda peeti vastutavaks sõjakoleeduste eest (nt pärineb 1558. aastast anonüümne kõrgsaksakeelne pilkelaul Saksa Ordule Liivimaal). Kirjutati ka nutulaule, milles kurdeti Vana-Liivimaa languse üle ja nähti süüd liigses prassimises, uhkustamises, lõbujanulisuses ja väheses jumalakartlikkuses. Kuulsaim sedalaadi luuletus on Tartu Jaani kiriku eesti koguduse pastori Timann Brakeli „Christlich Gespräch” (1579). Samas traditsioonis sünnib poolteist sajandit hiljem eestikeelne Käsü Hansu kaebelaul.

„Ärge mõistke mu üle kohut / esimese kaebuse põhjal, / kuulake enne teised ka ära,” soovis Bonnius. Ajalugu on andnud tõepoolest õiguse Bonniusele: vaatamata kohtumõistjate soovile eksinud tütarlast karistades pesta puhaks oma sajanditepikkuse suguvõsa au, on nii baltisaksa kui ka eesti kultuurimälus, nii rahvapärimuse, kroonikate kui ka neil põhineva ilukirjanduse kaastunde pälvinud neitsi, kes pidi oma armastuse eest surema. Sealt edasi hargneb loo jutustamine kahte liini pidi: baltisaksa kirjalik traditsioon tugineb kroonikatele ning käsitleb Barbara ja Bonniuse traagilist armulugu kogu maa saatuse valguses Liivi sõja ajal, XVI sajandi keskpaiga poliitilises kontekstis. Eesti suuline rahvapärimus tunneb sarnast lugu, seostatuna ka teiste paikadega. Tartumaalt pärit preilist saab rahvapärimuses Porkuni preili. Kroonikute jutustatud lugu vabaneb eesti pärimuses oma konkreetsetest reaaliastest, võtab müütilised mõõtmed, muutub seletusmuistendiks, triivides lõunast põhja. Esiplaanile tõuseb individuaalne traagika, mida märgitseb müstiline tuluke Porkuni tiigil.

Porkuniga seotult kirjutab sellisest pärimusest esmalt O. W. Masing Marahwa Näddala-lehes 1825. aastal (30. XII, nr 52, lk 417), viidates Kelchi kroonikale, milles on omakorda tuginetud Russowile ja seostatud seda Rannu mõisa ja Jürgen von Tiesenhauseniga. Masing asetab juhtunu Porkunisse, jätab mainimata asjaosaliste nimed, pajatades, et rüütel olla koos õega Saksamaalt Eestimaale tulnud. Masingu järgi topitakse preili jõululaupäeval kotti, lisatakse suur kivi ja lastakse kott siis jökke jää alla.

Järgmisena on lugu pälvinud Friedrich Reinhold Kreutzwaldi tähelepanu, kes olevat kuulnud seda rahvasuust (Annist 1966: 232). Kas oli juba Masing tuginenud rahvasuus elavale pärimusele ning kasutanud viidet kroonikale vaid tõepära tagamiseks või oli jutt rahva hulgas liikvele läinud just Masingu nädalalehe kaudu, pole teada. Kreutzwald vormis loo esmalt saksakeelseks ballaadiks ning pani selle seejärel kirja „Eestirahwa Ennemuistsetes juttudes” (1866). Siin kõneldakse imelikust tulevalgusest Porkuni tiigil, mis kui põlev küünel äkitselt vee peal üles kerkinud ja taas kustunud – see olla vägivaldselt surmatud Porkuni preili hing, mis enne rahu ei saanud, kui

kirikuõpetaja hauapaika õnnistanud ja hingepalvet lugenud. Sealtpaale ei olevat Porkuni tiigi peal öösiti enam tulevalgust nähtud.

Kuidas aga sattus muistend Virumaale? Rändamine ja varieerumine on rahvajuttudele, mõistagi, omased. Barbara lool on kõik eeldused, et haakuda keskaegsete varematega: millise lossi juurde ei kuuluks lugu traagiliselt hukkunud naisterahvast, kes kummitamas käib? Senised uurijad on näinud seoseid Porkuni preili ja Barbara von Tiesenhauseni vahel (nt Bienemann 1897: nr 47; Annist 1966: 231–233). Võiks aga minna veelgi kaugemale ja pakkuda välja hüpoteesi, et preili tuli Porkunisse koos Tiesenhausenitega. Kõige varem, 1628. aastal läänistati Porkuni Tiesenhausenitele (Brieflade 1856: Bd. 2, nr 630)¹⁵ ja see jäi nende kätte kuni XVIII sajandi lõpuni (Land Rolle 2007: l 78; Hein 2003: 136–137). Hiljem olid Porkunil küll juba uued isandad, rahvas aga rääkis lugu vanasti linnuses elanud mehest, kes oma õe keelatud armastuse pärast tappis. Kuigi Tiesenhausenite vanemates genealoogilistes kirjanekutes Barbara saatuse üksikasju ei meenutata,¹⁶ võiks siiski arvata, et lugu levis suguvõsaga seonduvalt suust suhu. Küllap oli selle pärimuse põlistamisel oma osa ka Balthasar Russowi kroonikal.¹⁷ Niisiis võib olla tõenäoline, et Porkuni rahvajutu taga on kas suuline või kirjalik (või mõlemad) pärimus, mis hakkas Tiesenhausenite ajal kohalike seas elama oma elu. Kindel on, et loo laiemale levikule rahvasuus aitasid kaasa eelkõige Kreutzwaldi „Ennemuistsed jutud”. Hilisemas pärimuses¹⁸ on lugu hakanud varieeruma. Ei Kreutzwaldi muistend ega Masing tea pajatada preili kallima päritolust, kuid eesti rahvasuu, XX sajandil mõistagi ka kirjanduse kaasabil, on kindel, et ta oli pärit talupoegade hulgast.

Eesti Kirjandusmuuseumi kogud tõendavad, et kõrvuti Porkuni preili looga teadis rahvasuu (ka enne Aino Kallase novelli) pajatada ka Rannumõisa ritteri tütre Barbara von Tiesenhausenist, kes Võrtsjärve ääres ja mõisapargis kummitamas käib.¹⁹ Kui XIX sajandil lokaalse identiteedi turgutamise vajadusest hakatakse välja andma saksakeelseid ühisbalti pärimusekogusid (Russwurm 1856; Bienemann 1897; Märchen und Sagen 1916), siis neis ei esitata Barbara lugu pärimusena. Samas on Porkuni loo all märke, et tegu on eesti pärimusega (Märchen und Sagen 1916: 44–45), samuti viide Kreutzwaldile (Bienemann 1897: 46–47). Tartumaalt on baltisaksa pärimusekorrajad eelistanud hoopis teist lugu: nimelt olla Rõngu mõisahärra Johann von Tödwen ja tema naine Anna, sündinud von Tiesenhausen, lasknud oma ainsale ja väga armastatud tütrele valmistada toreda, kulla ja kalliskividega tikitud kleidi, millesarnast ei olevat nähtud kogu Liivimaal. Rätsep, kellelt küsiti tema valmisoleku ja võimete kohta kleit valmis ömmelda, olevat vas-

¹⁵ Kuninganna Kristiina kinnitab Porkuni Tiesenhausenitele 1650. Ürikus on juttu, et Tiesenhausenid said selle 1628. Sealne keskaegne Tallinna piiskopi linnus oli vahepeal käinud käest kätte ja kuulunud näiteks 1586. aastal Gustaff Brahele. Vt Revision 1915: nr I–77, lk 42.

¹⁶ Tiesenhausenite perekonnaloo kirjanekus XVI sajandist on Barbara kohta öeldud, et ta suri vallalisena (Tiesenhausen 1890: 96), samas kui sõjas hukkunud meeste puhul on surma asjaolude kohta rohkem kirjas. Selle kontrasti põhjal võks koguni arvata, et tegu on piinliku seiga retušeerimisega.

¹⁷ Balti kroonikate mõjutusi on täheldada ka mitme teise Liivimaa rahvajutu juures (Russwurm 1856: 3–4).

¹⁸ Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivis leidub mitu üleskirjutust (RKM II 182, 244/5 (8); RKM II 182, 683/5 (7); E 18677/81 (16). Täname lahke abi eest Mari-Ann Remmelit.

¹⁹ EKS 4° 23, 110 (193); ERA II 40, 374/5.

tanud, et teeb kleidi, mida nähes ka kuradil suu kõrvuni läheb. Õmmeldes kaotanud rätsep keerulisi kiiskavaid tikandeid tehes silmanägemise. Kui preili kleiti selga proovis, kuulis ta toast kummalist naeru, mis pani ta hirmust värisema. Uhke kleit tõi perekonnale vaid õnnetust: isa langes sõjas venelaste vastu, tütre saatus jäi teadmata, edev ja uhkusejanuline ema pages aga põlevast lossist Haapsallu, kus ta suri nii rängas vaesuses, et surilina asemel pandi talle ümber vana tekk (Russwurm 1856: 3–4; Bienemann 1897: 213–214; Märchen und Sagen 1916: 32–33). See kroonikutelt (Russow 1993: 248; Kelch 2004: 244) tuttav motiiv on leidnud käsitlemist ka baltisaksa kirjanduses (nt Andreas von Wittorffi ballaadis „Festkleid und Todtenhemd”, raamatus „Baltische Sagen und Mähren”, T. H. Panteniuse romaanis „Die von Kelles”), kuid Barbara von Tiesenhauseniga seostas selle Aino Kallas.

Sentimentaalne ballaad

Kreutzwaldi saksakeelse ballaadi „Das Fräulein von Borkholm” (ilmunud 1836. aastal ajalehes *Das Inland*) teemakäsitus on allutatud saksa kunstballaadi konventsioonidele. Äratuntav on saksa „tormi ja tungi” ajastu ballaadimeistri Gottfried August Bürgeri eeskuju, kelle ballaadid, eriti tema üleeuroopalise kuulsuse saavutanud ja korduvalt ka eesti keelde tõlgitud „Leonore” (1774), on eesti ballaaditraditsiooni oluliselt mõjutanud. Seetõttu on ka Kreutzwaldi ballaadis, võrreldes tema hilisema, „Ennemuistsete juttude” jaoks tehtud töölusega, tunda sentimentalismiajastu mõjutaotlust: lugeja-kuulaja pidi niigi traagilist sõnumit vastu võttes tundma ka hirmujudinaid ja õudusvärinaid. Nii on Kreutzwald kirjeldanud venna verist tegu:

<i>Der Ritter tritt im wilden Zorn</i>	<i>Siis sõtkub öde kuidas võib</i>
<i>Die Schwester mit dem Fuss!</i>	<i>täis raevu rüütel karm.</i>
<i>Und wo gestreift sein goldner Sporn,</i>	<i>Ja kuhu kuldne kannus löi,</i>
<i>Da rinnt ein Bluterguss.</i>	<i>seal verest täitub arm.²⁰</i>

Porkuni järvest on ballaadis saanud romantiline tiik ja sellel vilkuv kummitustuli on tekitanud kiuslikke võrdlusi Bürgeri ballaadiga „Das Pfarrers Tochter von Taubenheim” (1781; vt ka Salu 1978: 55–56).

Kreutzwaldil:

<i>Was flimmert so hell um Mitternacht</i>	<i>Mis valgus küll vilgub nii heledasti</i>
<i>Auf Borkholms Teich für'n Licht?</i>	<i>kesköl Porkuni tiigil?</i>
<i>Was spricht der Vogt, der's</i>	<i>Mis räägib lossifooget, kes</i>
<i>Haus bewacht,</i>	<i>valvab maja</i>
<i>Von dieser Nachtgesicht?</i>	<i>sest öisest nägemusest?</i>
<i>Ein Fräulein liegt begraben</i>	<i>Üks preili olla maetud</i>
<i>Tief in dem Unkenteich,</i>	<i>sügavale konnatiiki,</i>
<i>Und kann nicht Ruhe haben</i>	<i>ega leia rahu</i>
<i>Im stillen Schattenreich.</i>	<i>vaikses varjuderiigis.</i>

²⁰ Eesti ballaad 2003: 39–40. Tlk Ellen Niit.

Bürgeril:

*Es schleicht ein Flämmchen am Unkenteich,
Das flimmert und flammert so traurig...*

Tõlge eesti keelde:

*Tuluke hiilib konnatiigil,
vilgub ja väreleb nii kurvalt...*

Kui „Ennemuistsetes juttudes” leidis õnnetu preili hing rahu pärast hingealve lugemist, siis ballaadi traagikat suurendas seegi, et eksinule jäi rahuvärav alaliseks suletuks (kuna preester pole tema hingerahu eest palvetanud).

Kui Kreutzwaldi muistend ei pajata preili kallima päritolust, siis ballaadis on keelatud armastuse põhjuseks armastajate ebavõrdne päritolu – noormees, kelle armastusele preili vastu panna ei suutnud, on rüütli kannupoiss. Erinevalt ballaadist annab muistend teada noormehe saatusest: ta leiab oma lõpu preili venna käe läbi, kes „lõönud mõõgaga tema pea otsast maha, nii et veri preili peale langenud, kes ehmatusest ära minestanud” (Kreutzwald 2006: 420).

Kreutzwaldi süvenev huvi kohapärimuse vastu 1830. aastatel oli kantud saksa rahvusliku suunitlusega järelromantilisest voost. Vendade Grimmide „Saksa muistendid” („Deutsche Sagen”, 1816–1818) ja „Saksa mütoloogia” („Deutsche Mythologie”, 1835) andsid tõuke kohapärimusliku ballaadi buumile, mis kandub ka baltisaksa kirjandusse. Nii leiame Heinrich Neusi, Jegor von Sieversi, Carl von Sterni, eriti aga Andreas Wilhelm von Wittorffi loomingus Baltimaade kroonikate ainelisi ballaade (nt Inländischer Dichtergarten I–II, 1828–1830; Balladen und Lieder 1846; Wittorff 1851; Baltische Sagen und Mähren 1859). Ja Barbara-lugu sobis kohalikest ajaloolistest muistenditest ballaadi otstarbeks suurepäraselt – selles on draamatikat ja heroismi, romantikat ja lürismi.

Niisiis on ootuspärane, et ka järgmine kirjanduslik variatsioon Barbara-teemal on ballaad. See pärineb Christian Eduard Pabsti (1815–1882) sulest ning ilmus kirjanduslikus kogumikus „Bunte Bilder” 1856. aastal, kandes pealkirja „Herr Georg von Tiesenhausen und seine arme Schwester” (Pabst 1856). Pabst on tundnud lugu nii kroonikatest kui ka nähtavasti Kreutzwaldi vahendusel rahvapärimestest ja on need kaks allikat omavahel põiminud. Ballaad on kolmeosaline: esimene osa on ballaadipäraselt valdavalt dialoogivormis, andes edasi venna, range Georg (Jürgen) von Tiesenhauseni halasamatut vastuse õe palvetele tema armastatut säästa, ning lõpeb venna koletu teo kirjeldusega:

*Herr Tiesenhausen, der Grimme,
Er schleifte mit eig'ner Hand
Am Haar die arme Schwester,
Bis wo ein Wasser fand.*

[---]

*Herr Tiesenhausen, der Grimme,
Der gar unmilde Mann,*

*Härra Tiesenhausen, pöörane,
lohistas oma käega
vaest õde juukseidpidi,
kuni leidis veekogu.*

[---]

*Härra Tiesenhausen, pöörane,
teps mitte leebe mees,*

*Er hat die arme Schwester
In einen Sack gethan,*

*oma vaese õe
kotti toppis,*

*Hat sie mit seinen Füßen
Gestossen in's nasse Grab;
Es rauschen die blauen Wogen
So traurig auf und ab...*

*jalgadega tõukas tema
märga hauda.
Nii kurvalt kohisevad
sinised vood...*

Laenatud on motiive Kreuzwaldilt (õe jalaga peksmine ja juukseidpidi järve vedamine, mis esineb „Ennemuistsetes juttudes”) ja kroonikatest (õe kotti toppimine).

Teine osa põhineb kroonikatel, kuid autor on Bonniuse kättemaksust jutustades ajaloolise ainega küllaltki vabalt ümber käinud: Ubbakalli²¹ külas valitsevat sügavat rahu rikub rootslaste hävitav rünnak, milles langeb tuhat rüütlit, nende seas ka Tiesenhausen. Viimane hukkub une pealt, jõudes veel enne, kui tuli ta neelab, karjatada: *O schwester mein!*, mis laseb aimata õe julma karistamisega seotud süümepiinu.

Kolmas osa viib ajaloolisest müütilisse aega ning kirjalikult dokumenteeritud „tegelikkusest” rahvapärimusse. Pabsti käsituslaad ületab sentimentaalsuses Kreuzwaldi töötluse. Vilkuva tulukese asemel kerkib siin lainetest kaunis naisekuju, istub kivile ja, meenutades kadunud armuõnne, punub enesele pärja, kastab seda pisaratega ning vajub taas laintesse oma põlevat valu jahutama.

*Es liegt im Ehstenlande
Ein Weiher an heimlicher Stell',
Der Zephyr leisen Flügelschlags
Kos't mit der klaren Well'.*

*Eestimaal ühes salajases kohas
asub tiigike,
tasase tiivalöögi õrn tuuleke
paitab selget vett.*

*Die Wasserlilie träumet
Alldort ihren Sommertraum,
Von erlenbüschen ein grüner Kranz
Umzieht des Ufers Saum...*

*Vesiroos näeb seal
oma suveund,
lepapõõsaste roheline pärg
ümbritseb kaldaäärt...*

*Da rauscht's empor aus der Tiefe,
Die Fluth in Wogen sich bricht,
Ein wunderschönes Frauenbild
Steigt auf an's Sonnenlicht.*

*Äkki kerkib kohisedes
sügavustest vetevoog
ja imeilus naisekuju
tõuseb päiksevalguses pinnale.*

Barbara-lugu romaaniainesena: Theodor Hermann Pantenius

30 aastat pärast Pabsti pöördub Barbara teema juurde baltisaksa tuntuim kirjanik Theodor Hermann Pantenius (1843–1915), kes vormib Barbara-loost mitte üksi oma parima teose, vaid ühtlasi baltisaksa kirjanduse šedöövri – romaani „Die von Kelles” (1885).²² Panteniuse mastaapne ajalooline romaan

²¹ Ubakaluküla – Koigi mõisale kuulunud küla Järvamaal.

²² Romaani eestikeelne tõlge („Kelleste herrased”) ilmus juba algupärandi ilmumis-aastal 1885 Jaan Bergmanni tõlkes ajalehe Olevik joonealusena (nr 13–17), tekitades oma-

on kirjutatud poeetilise realismi vaimus²³ taotlusega „õhus hõljuva kotka perspektiivist alla vaadates”²⁴ anda ajastukriitiline diagnoos. Ajaloolist romaani viljeledes vastandus ajaloo huviline²⁵ Pantenius moesolevale positivistlikule ajalookirjutusele, ehk nagu rõhutab üks Panteniuse romaanitegelasi: „ajaloo uurimise juures ei ole tähtsad mitte tõeolud, vaid ideed” (romaanis „Allein und Frei”, 1875).

Ehkki romaani pealkiri („Die von Kelles”²⁶) viitab perekonnasaagale, taotles Pantenius Barbara-loo kaudu enam kui individuaalse või perekondliku tragöödia vahendamist. Tema eesmärgiks on olla ajalookroonik ning anda usaldusväärne pilt XVI sajandi Liivimaast, selle eluolust, kommetest, tavadest, ning vahendada romaani kaudu ideed Liivimaa allakäigu põhjustest. Seetõttu seob ta Barbara-loo Liivi sõja kesksete sündmustega, nihutades selle veidi hilisemasse aega, aastatesse 1556–1558. Romaani teises pealiinis püütakse maa poliitilisest olukorrast tulenevalt põhjendada ja teatud määral rehabiliteerida Barbara tädimehe, Tartu piiskopkonna foogti Elert Kruse käitumist aastal 1558 – salajast kokkuleplust venelastega, mis viis Tartu kapituleerumiseni peaaegu ilma vastupanuta. Ühest küljest on sel rehabiliteerimisel pikk ajalugu, juba Kruse ise kirjutas endale Balthasar Russowit kritiseerides kaitsekõne (Elert Kruse 1861). Samas ujub Pantenius siin selgelt vastuoolu, sest nii Liivimaa ajaloolises traditsioonis (Russow) kui ka historiograafias oli valdav suhtumine Krusesse kui reeturisse (nt Schieffmann 1877).

Siiski on Barbara lugu romaani keskne ja haaravaim liin, mis saab lahenduse küll kaugelt enne teose lõppu, kuid jääb mõjutama peategelaste saatust ka edaspidi. Erinevalt eelnevatest variatsioonidest, kus Barbarat on kujutatud sentimentalistliku passiivse kannatajana, ülekohtu ohvrina („ta öde oli vaga ja öitsev nagu mai”, on ainus, mida saame teada Barbara kohta Kreutzwaldilt), on Barbara siin individualiseeritud, ta on teose meeldejäevaim tegelane, sugugi mitte oma saatuse õrn ja süüta pealtvaataja, vaid selle aktiivne kaaskujundaja. Barbarat on kujutatud kergemeelse ja isepäise (*unbesonnen und eigenwillig*, Pantenius 1885: 87), kuid eneseuhke ja arenenud õiglustundega tütarlapsena, kes ei häbene kunagi oma arvamust avaldada, mingi see käibelolevatest tõekspidamisest kaugelt lahku. Elurõõmsa, jagu poleemikat ja tülisid (vt selle kohta Lukas 2006: 478–480). Raamatukaante vahele saab tõlge 1902. aastal pealkirjaga „Kelleste omad. Romaan Liivimaa minevikust” (Tartu, 1902).

²³ Selle terminiga tähistatakse saksa realismi eriteed. Saksa realism ei lähtunud nii võrd „tegelikkuse tõetruu peegeldamise” printsiibist, kui võrd säilitas – klassikalise ajastu pärandina – n-ö kotkaperspektiivi, usu universaalse mõistuse jõudu, mis valitseb maailma mitmekesisust ning seega kõrge refleksiivsuse astme, mis väljendub nii jutustaja kommentaarides kui ka kujundilisuses. See on andnud põhjust rääkida „proosa ja poeesia” dialektikast saksa romaanis (Swales 1997).

²⁴ Karl Gutzkowi romaani „Die Ritter vom Geiste” („Vaimurüütlid”) eessõnast; tsiteeritud Swales 1997: 82.

²⁵ Pantenius õppis Berliini ülikoolis ajalugu, kuulus Leopold von Ranke loenguid ning pöördus hiljem ajalookirjutuse juurde. Tema sulest ilmusid monograafiad „Der falsche Demetrius” (1904) ja „Geschichte Russlands von der Entstehung des russischen Reiches bis zur Gegenwart” (1908).

²⁶ Romaani peamine tegevuspaik on Elert Kruse mõis Kelles ehk Alt-Köllitz, e.k Krootuse, mis asus Põlvamaal Kõlleste vallas. Sinna on paigutatud elama ka Barbara ja Bonnius. Panteniuse romaanis on peategelaste suguvõsa (Tiesenhausenid) nimi muudetud, kuid kohanimed valdavalt samaks jäetud (nt on Barbara ja Jürgen ka romaanis pärit Rannu (sks *Randen*) lossist.

täisverelise, lõbujanulise ja edeva neiuna – ja nii oma venna täieliku paari-
lisena – naudib ta pidustusi ja on imetletud ballidekuninganna, võib lõbu tun-
da võikast elusa hane röstimistseremooniast, kuid astub välja õigluse eest.
Seda demonstreerimaks põimib Pantenius Barbara-lukku teisigi motiive
kroonikast, suhestades need Barbaraga: näiteks on sel viisil kasutatud Rus-
sowi mainitud käsitöölise-kaupmeeste rõivastustüli (Russow 1993: 76), mil-
les Barbara asub tagakiusatud käsitöölisneiu poolele, kes olevat end üle te-
ma seisusele lubatud piiri ehtinud, põhjustades seltskonna meelepaha. „Mul-
le läheb korda kõik, kui teisele inimesele ülekohut tehakse, olgu ta kerjus või
aadlik” (Pantenius 1885: 64). „Aadliveri üksi ei tähenda midagi, on vaja
aadellikku südant” (Pantenius 1885: 176). Loomulikust õigusest ja õilsusest
lähtudes hindab ta ka oma armastatut Franz Bonniust: „...see „alam”, kelle-
le ta nii kõrgilt alla vaatab, on nii vaga ja nii hea, nii vapper ja nii tark, nii
aadlik ja nii suur, et kes kord on olnud tema käte vahel, talub pigemini kõi-
ge teotavat surma, kui kuulub kellelegi teisele. Kui see on teotus, et üks
Thedingsheim [Tiesenhausenite varjunimi romaanis – *L. L.*] armastab Liivi-
maa kõige aadlikumat meest, siis jah, ma olen teid sellega teotanud” (Pan-
tenius 1885: 386).

Suveräänse trotsiga valib Barbara ise oma saatuse, lükates tagasi oma
lapsepõlvekaaslase Elert Kruse käe ja salajase päästmisvandenõu. Pärast
julget, kuid ebaõnnestunud katset kujundada oma elu ise, oma plaani järgi,
eelistab ta minna pigem surma. See on Barbara teadlik valik. Surmaotsuse
langetab suguvõsa konsilium, kes mõistis Barbara kinniste uste taga kotti
topituna jääaugusurma, tuginedes Pärnu lepingule. Kohtuotsus viiakse täi-
de Barbara vennale Jürgenile kuuluvas Rannu lossis: kotti topitud Barbara
tõugatakse lossi „näljatorni” aknast ümbritsevasse kaitsekraavi.

Mõisakirjutajat Franz Bonniust on kujutatud ilusa välimusega, tervisest
pakatava, jõulise ja keevaverelise Braunschweigist²⁷ pärit noormehena, kes
võidab aadliperekonna usalduse ja lugupidamise ning osutub võrreldes junk-
rutelega targaks, vapraks ja ausaks. Viies endaga Barbara, soovib ta ühtlasi
maksta kätte neile junkrutele, kes on teda põlastavalt „schlechter Geselle’ks”
pidanud. Tema kättemaks Barbara eest Thedingsheimide perekonnale pärast
Barbara hukkamist on kantud protestist seisusliku ühiskonna feodaalsete
moraalinormide vastu. Kogudes kokku väikese, kuid löögivalmi sõjasalga,
asub Bonnius Liivi sõjas küll Rootsi lipu alla, kuid peab tegelikult sõda
Thedingsheimide vastu ega jätta enne, kuni viimane Barbara kohtunik on ta-
petud ja tema loss maha põletatud. Võitluses viimase perekonnaliikmega,
Elert Krusega, langevad mõlemad.

Bonniuse kui sissetulnu, sotsiaalses ja regionaalses mõttes autsaideri
kuju kaudu loob autor romaanis kujutatud Liivimaa aadlimaailmale kõr-
valtvaataja perspektiivi. Bonnius on „läbinägija”, kelle pilgu all osutub sisu-
tühjaks mõisteks paljukiidetud aadliau. Hooplemine ja võltsuhkus varjavad
aadlimeeste argust ja suutmatust. Sõda Liivimaal on alanud enne välis-
vaenlase sissetungi – „sõda pekikamarate ja õlletünnidega”, nagu selle üle
ironiseerib Bonnius. Pantenius näitab, et Vana-Liivimaa huku põhjuseks on
tolleaegse ühiskonna seesmine nõrkus ja organiseerimatus, sisetülid, ordu ja
piiskopkondade vaheline võimuvõitlus, suutmatus maa nimel ajada ühist

²⁷ Sel ajal ei olnud Bonniuse päritolu ajaloolastele veel teada. Tegelikult pärines Bon-
nius Holsteinist (vt eespool lk 158).

asja, aadlike prassiv eluviis, mis maakaitse korraldamisele eelistas suurejooneliste pidustuste jätkamist. Näiteks on romaanisündmustikuga seotud Russowi kroonikas kirjeldatud suurejooneline pulmapidu Tallinnas, mille käigus saadi teada venelaste sissetungist (Russow 1993: 110–111). Kuid selle asemel et asuda maakaitset organiseerima, peeti pulmapidu plaanikohaselt lõpuni. Sõja puhkedes ei asu junkrud sugugi „tatarlasi kui jäneseid paku kihutama”, nagu prassingutel kiideldi. Tartu loovutatakse vaenlasele pea vastupanuta, reeturlikult, ning igaüks proovib sõjast isiklikku kasu lõigata. Romaan on sellisena kodanlik-liberaalselt vaatepunktilt esitatud süüdistus Liivimaa aadlile, kellele see XIX sajandi lõpul, ajal, mil aadelkond oli uhke oma „maatruudusele”, mõjus kahtlemata väljakutsuvalt. Seetõttu on Pantenius muutnud peategelaste nimed, kuid prototüübid olid balti lugejatele sellest ettevaatusabinõust hoolimata teada. Et romaani peeti plahvatusohtlikuks, näitab eriti kujukalt baltisaksa kogukonna protest autori otsuse vastu lubada romaani eesti- ja lätikeelseid tõlkeid,²⁸ mis kestis seni, kuni autor viimaks Olevikus joonealusena ilmuma hakanud Jaan Bergmanni tõlke keelaski.

Panteniuse romaaniga ammendub Barbara-teema baltisaksa kirjanduses, kui välja arvata üks ebaõnnestunud katse aastast 1900 lugu lavale tuua (vt allpool). Kuid eesti kirjanduses alles algas selle avastamine.

Marie Under ja Aino Kallas

1920. aastatel asuvad umbes üheaegselt Barbara teemat käsitlema Marie Under ja Aino Kallas, esimene tugineb eesti (Kreutzwald), teine baltisaksa (Russow, Pantenius) kirjanduslikule traditsioonile.

Marie Underi (1883–1980) 1927. aastal valminud ballaad „Porkuni preili” (Under 2006: 305–309) lähtub Kreutzwaldi töödest, millele viitab juba algusstroof:

*Mis valgus sääl Porkuni tiigi pääl
käib heitlevalt üles ja alla,
veeroosest suvel ja talvel jääl
kui põlev süda loob valla.*

Vesiroosid esinesid küll Pabsti ballaadis, kuid kõik muu – nii juustpidi tiigini tõmbamine, piisutamine, preili kallima mõõgaga tapmine – viitab Kreutzwaldi eeskujule. Kuid nende paari motiiviga sarnasus ka piirdub. Sentimentaalse pingilaulu asemel on Underil individuaalset traagikat edasiandev teos. Underi ballaadi teemaks ei ole virvatuluke tiigi peal, vaid armastusest põlev süda – kirgliku armastuse totaalsus, inimese õnnehalus ja selle teostamatusest tulenev ajatu traagika.²⁹ Kõik muu on jäänud täielikult tagaplaanile, kaasa arvatud armastatu isik, kes on vaid juhtumisi enne venda kohale jõudnud võõras. Underit ei huvita loo ajalooline taust, tema Porkuni preili on lapseohtu tütarlaps, kelle armastust ei sallita. Kogu väline

²⁸ Vt nt H. Pantenius' Roman: „Die von Kelles”. – Baltische Monatsschrift, Bd. 32 (1885), lk 577.

²⁹ Underi ballaadide kohta vt Siirak 1973: 136–150.

sündmustik on siin sisemaailma psühholoogilise elamuse teenistuses. Kui Kreutzwaldil on eeskujuks Bürger, siis Underi ballaadi teostuses on nähtud pigem lähedust Goethega.

Kui Marie Under lähtus Kreutzwaldist, kes tugines rahvapärimusele, kuid ehitas oma ballaadi pigem üles saksa mustrite järgi, siis Aino Kallase (1878–1956) 1923. aastal soome ja järgmisel aastal eesti keeles ilmunud novell (või proosaballaad, millise žanrimääratluse on andnud oma teosele autor ise) „Barbara von Tiesenhusen” põhineb kroonikatel ja baltisaksa kirjanoduslikul traditsioonil, kattudes faktide osas üsna täpselt Panteniuse romaaniga. Erinevalt Panteniusest on Kallasel, nii nagu Marie Underi ballaadis, keskmes inimlik tragöödia, poliitiline ja paigalooline taust on võrreldes Panteniusega antud minimaalselt. Ajaloolised sündmused on tihedalt seostatud Barbara looga – Vana-Liivimaa saatuse on seotud Barbara suhtes toime pandud ülekohtuga. Nii Panteniuse kui ka Kallase Barbara õiglustumine avaldub muuhulgas tema sotsiaalses südametunnistuses, kuid kui Panteniuse romaanikangelanna solidariseerub käsitöölise tütreaga, kes ei allu diskrimineerivale rõivastusetiketile, siis Kallas moderniseerib oma kangelannat veelgi, viies teda mittesakste suitsuonnikesse, suhtlema talupoegadega, õpetama nende naistele ja tütardele käsitööd, kuulama nende paganlikke „nõiasõnu ja leelutusi, mida nad nii tööl olles kui ka kodus igal võimalusel laulavad” (Kallas 1984: 143) ning katsuma „neid jõledaid lorisid, millel ep ole sisu ega mõtet, ning mis on Saatana meeletus algusest lõpuni”, isegi paberile panna. Kallas ühendab kaks Rõnguga seotud pärimust – Rõngu preili üle Liivimaa kuulus kleit kuulub siin Barbarale (Panteniuse romaanis käis Barbara seda kleiti imetlemas Rõngu Brigitta seljas).

Kui Panteniuse temajutustaja jääb tagaplaanile, siis Kallase minajutustaja on ühtlasi kroonik ja üks teose peategelasi: Rannu kirikhärra Matthaeus Jeremias Friesner.³⁰ Ta on Barbara ristiisa ja elab neiu saatusele kaasa, kuid ei suuda teda mõista ega asjade kulgu kuigivõrd mõjutada. Jutustus pingestubki tänu sellele, et minajutustaja tahab olla kroonik ja püüab objektiivselt üles tähendada sündmusi, mis sünnivad vastu tema tahtmist. Ometi on tema poolehoid selgesti Barbara poolel, ning lugeja tajub, et see sümpaatia läheb märksa kaugemale, kui on „kõlvulik vaimulikule isale”. Barbara mõistmiseks on Friesneri maailmapilt liiga allutatud oma aja moraalikäsitusele. Kõik see rõhutab jutustaja distantsi peategelase saatuse kujutamisel. Ja ometi on nappide joontega ja vaid jutustaja perspektiivis kujutatud Barbara loo keskmes oma kirikhärra jaoks tabamatu karakteri ja tegutsemismotiivide mõistetamatusega. See, mille ees jutustaja tagasi pörkub, mida ta ei suuda mõista, on Barbara kirglik loomus, hõõgus, milles Barbara ka viimaks põleb. Mitte kui kangelanna nagu Panteniuse teoses (Kallasel: „Mu vend, – vesi on külm!”), vaid kui armastaja, kes on „suurt õndsust näinud”.

Teos on täis endeid, vihjeid piiblile, mis rõhutab veelgi loo müütilist dimensiooni ja õigustab Kallase žanrimääratlust (proosaballaad).

³⁰ Mitte segi ajada ilukirjanduses samuti põlistatud ajaloolise isiku, Tallinna arsti dr Matthias Friesneriga. Rannu toonase kirikhärra nimi pole teada.

Maimu Berg

Kallase novelli algul võrdleb rahvasuu kullast kleiti kandvat Barbarat Paabeli hooraga, mida Barbara võtab hoiatusena, valides sealtpeale rõhutatult lihtsa eluviisi.

Paabeli hoora motiivist lähtuvalt on loonud oma Barbara Maimu Berg jutustuses „Kirjutajad” (1987), pöörates loo võrreldes seniste käsitlustega pea peale. Paabeli hoorast, häbematust ja iharast plikast, kes „seisab jalad harkis, käed puusas, ja lagistab naerda, silmadega otseti poissi sihtides” (Berg 1987: 22), saab siin armastuse pärast kannatav, lunastust ja halastust ootav naine, kes ka oma languses ja viletsuses on jutustuse meestegelastest üle nii oma julguse kui ka moraalse tugevuse poolest. Barbara armastatud Bonniust on Berg erinevalt traditsioonist kujutanud omakasupüüdliku küünikuna, kes kasutab Barbara armastuse ära ja seejärel reedab ta. Berg toob teemakäsitlusesse teisegi uue momendi: loo kirjutajaks ja jutustajaks on identiteediprobleemide käes vaevlev eesti soost õpetatud noormees, kelle saatuse määrab tema esimene kohtumine Barbaraga lapseas. Barbara soovil saab temast preestri õpilane ja tal tuleb maha jätta senine elu, senised harjumused, oma rahvas. Temast saab „alaline põgenik, jooksik küll teiste, küll iseenda eest” (Berg 1987: 30). Liiga nõrga ja iseloomutuna ei saa temast Barbarale võrdväärset partnerit – ka tema reedab Barbara.

Bergi Barbara-lugu on „lugu loos”, kaitstud isegi kahekordse raamjutustusega: esmalt kirjutaja, XVI sajandist pärit minajutustaja oma, kes lugu kirja pannes lootis üle saada oma süümepiinadest. Teine raamjutustus pärineb loo tänapäevaselt jutustajalt – autori *alter ego*? –, kes on koos tütreaga ette võetud Weimari-reisi ajal silmitsi iseenda valikuprobleemiga: kas järgneda armastatud mehele võõrsile, jätta maha kodumaa ja sellega kõik endised eluseosed. Barbara lugu elustab temas mälestuse kodustest paikadest ja kiirendab otsustust. Kolmas lugu, mis rööbiti kahe mainituga tähenduse saab, on Weimari Herderi muuseumi elatanud töötaja pr Mannke oma, kellega loo jutustaja Weimaris kohtub ja kelle salapärase saatuse teda ühtaegu köidab ja peletab. Ja see on kuidagi seotud Herderi muuseumi arhiivis asuva käsikirjaga, mille pr Mannke jutustaja käsutusse annab. Käsikiri ei ole siiski originaal, vaid pr Mannke poolt väidetava originaali gooti kirjast kaasaegsesse saksa keelde ümber pandud ning „pisut lodusamaks ja loetavamaks tehtud” koopia. Õieti selgub, et muudatused ei olegi kuigi tühised: „Lühendasin kirjutaja pikki ja minu arust igavaid sisemonolooge, jätsin välja tüütud ja aegunud arutlused usu ja jumala üle, püüdsin pisut mahendada naiivsust ja ülevoolavust näiteks looduskirjeldustes. Aga põhiline jäi muidugi alles” (Berg 1987: 120). See „põhiline” ongi see, mis Mannket pani Barbara-loo vastu huvi tundma ja Maimu Bergi omakorda – lausa vastu tahtmist – sundis tegelema pr Mannke ja Barbara lugudega. Nii on Barbara, Mannke ja Bergi lood kui ühe ja sama loo erinevad variatsioonid.

Lavaversioonid

Oleme olnud tunnistajaks, kuidas teemakäsitus on kulgenud esialgu nappide joontega antud ballaadidest mahukaks romaaniks ja sealt edasi meisterlikuks novelliks. Kuid et loosse kätketud dramaatilisus sobib suurepäraselt lavale, tundis kõigepealt ära Ludwig Prollius, luues Panteniuse romaani aineterel draama „Barbara von Thedingsheim. Schauspiel in 6 Bildern” (1900), mille abil ta lootis oma „lemmikromaanu uuele elule aidata”. Paraku ei saanud Prollius Panteniuse heakskiitu ei draama lavaletoomiseks ega Berni konventsiooniga liitunud maades avaldamiseks. Nii jõuab Barbara lavale alles 1968. aastal Eduard Tubina ooperis „Barbara von Tiesenhusen”, millele kirjutas Aino Kallase novelli põhjal libreto Jaan Kross ja mis viis selle eestimaise legendiks saanud tõsiloo rahvusvahelise publiku ette.³¹

„...pole vist enam paremat ainet ollagi, mis mulle ooperiks sobiks,” märkis Tubin pärast novelliga tutvumist (Humal 2007: 97). Ning kohe olid olemas ka teose algus- ja lõpustseen: „...ball ja sealt peaaegu sirgjooneline suund jääauguni”. Krossi libreto toob samas reljeefsemalt välja mõned momendid, millele Kallas on küll osutanud, kuid jutustusperspektiivi tõttu pole olnud neid võimalik edasi arendada. Nii on tugevamalt esil Barbara suhtlemine talurahvaga, millesse Kallase jutustaja Matthaëus Friesner ei saanud mõistvalt suhtuda. Ooper on seevastu andnud võimaluse tuua lavale rahvalaulu laulvad talutüdrukud, kellele Barbara peenemat käsitööd õpetab, kelle laule ta üles kirjutab, ning talupoisi, kelle hariduse Barbara on oma hoolde alla võtnud, lootes temas näha kord „maarahva ehed”.

Mesalliansid eesti moodi

Niisiis aktualiseeritakse Barbara lugu eesti kultuuri jaoks, laiendades mänguvälja sotsiaalses plaanis saksakeelse kõrgkihi siseste vastuolude kujutamisest terve Balti ühiskonna kaasamiseni. Sellega asetub ta eesti kirjanduses nii märgilise tähendusega narratiivsesse traditsiooni, mis algab C. R. Jakobsoni „Arthurist ja Annast” (1872) ning kulgeb üle E. Bornhöhe „Tasuja” (1880) ja E. Vilde „Mäeküla piimamehe” (1916) A. H. Tammsaare romaanini „Ma armastasin sakslast” (1935) ja sealt edasi J. Krossi „Keisri hulluni” (1978), kui nimetada vaid kõige prominentsemaid eestlase ja baltisaksa aadliku armusuhte kujutamise näiteid. Vastav traditsioon on tegelikult olemas ka baltisaksa kirjanduses, pealiinina näiteks Ludmilla von Rehreni romaanis „Herrenmoral” (1912), Siegfried von Vegesacki jutustuses „Jaschka und Janne” (1965), Elisär von Kupfferi näidendis „Feuer im Osten” (1908).

Mesalliansi, seisusevahelise armusuhte kirjanduslik relevants on motiivi kätketud dramaatilise või narratiivse potentsiaali tõttu mõistagi iseenesest kõrge. Sentimentalismiajastust peale kuulub see topos kodanliku eneseteadvuse kirjanduslikes väljendustes mitmete kirjanduslike žanride (romaan, kodanliku draama, ballaadi) põhivara hulka, andes võimaluse kritiseerida

³¹ Kui esmalavastust mängiti peale Tallinna ja Tartu ka Moskvas, siis 1990. aasta uuslavastus jõudis juba ka Tamperele, Stockholmi, Göteborgi ja Kopenhaagenisse. Tubini ooperi kohta vt Humal 2007: 95–103.

seisusliku ühiskonna isiksust piiravaid norme ning kuulutada tunnetevabadust. Kuid Baltimaade kirjandustes on mesallianss, lähtuvalt selle maa rahvuslik-sotsiaalsest struktuurist, kus sotsiaalsed eraldusjooned jooksid rahvuslikke pidi, veel eriti „tugeva semiootilise markeeringuga” teema (Undusk 1995; Lukas 2006: 260–275), seda nii eesti kui ka baltisaksa kirjanduses. Kuigi kirjanduslik mesallianss ei lahendu tavaliselt õnnelikult, s.t ei päädi abi eluga, on teema populaarsus asjassepuutuvates kirjandustes vaadeldav reaalse sotsiaalse ebavõrdsuse kirjandusliku kompensatsioonina, „ühiskondliku utopiaana kirjanduslikus kuues” (Undusk 1995: 131). Eestimaised Romeo ja Julia lood ei kõnele võrdsete vaenust ja armastusest, vaid sotsiaalselt ebavõrdsuste õigusest oma armastusele, osutades õiglasemale, humansemale, seisusevahedeta tulevikule, mis sellele armastusele õiguse peab andma – nii nagu lootis ajalooline Franz Bonnius.

Ajalugu, kirjandus ja intertekstuaalsus

Nagu juba tõdetud, on siin vaatluse all olnud ajaloolisest öetapust vähe teada. Me teame, et Jürgen von Tiesenhausen mõrvas oma õe Barbara suhete pärast Franz Bonniusega, mis oli ülekohus ka XVI sajandi standardite järgi. Kuigi seda juhtumit raamivaid ajaloolisi tõsiasi on veel teisigi, siis seda, millised inimesed olid Barbara ja Franz ja mis laadi olid nende suhted, ajaloolased siiski täpselt ei tea. Olgu vaid öeldud, et siin on variante rohkem kui üks. Nappidele „lähteandmetele” vaatamata on see mesalliansilugu erakordselt elujõuline.

Tähelepanuväärne on juba konkreetse ajaloolise episoodi säilimine ja edasikandumine eri vormides, kroonikates ja rahvapärimates. Keskne, traditsiooniloov tekst XVI sajandi kohta on kahtlemata Balthasar Russowi kroonika. Russowist tõukuvad juba tema kaasaegsed kritiseerijad (nt Kruse), täiendajad (nt Renner) kui ka hilisemad paljuloetud kroonikud (nt Kelch). Ükskõik, mil viisil Jürgen von Tiesenhauseni õe episood ka rahvapärimesse sattus, asetub see tegelikult samasse intertekstuaalsesse ruumi ajaloolise belletristika minevikurekonstruktsioonide ja Balti kronistikaga. Russow on siin alus tekst, tema mahlakaid olupilte kasutab pea iga XVI sajandist kirjutaja.

Oleksime aga ebaõiglaselt, kui väidaksime, et Barbara-lugu pärineb ainult Russowi kroonikast. Tegemist on küll kindlasti selle tragöödia kõige silmapaistvama registreeringuga, kuid samas, nagu nägime, jätab Russow nime tamata isegi asjaosaliste nimed. Kuigi Barbara lugu võis küllap olla elav ka aadli genealoogilises pärimuses, saab siiski väita, et hulk teavet, mis jõuab kirjanduslikesse töötlustesse, pärineb uusaegsest ajalookirjutusest. Esimene, kes Balti historiograafias selle episoodi taasaktualiseerib, paistab olevat Carl Schirren, kes käsitles teemat veel oma Tartu-perioodi (kuni 1869. aastani) loengutel, toetudes arvatavasti valdavalt Stockholmi arhiivmaterjalidele (Schirren 1881; Verzeichniss 1861). Seal edasi esineb Barbara loo faktiline osa Johann Renneri kroonika publikatsiooni kommentaaris (Renner 1876: 363–364, märkus 6). Kõik see oli Panteniuse kirjutamise ajal juba kättesaadav ning leidis autori poolt kasutamist. Aino Kallase allikaks oli lisaks Panteniusele veel ka von Dehni artikkel Panteniuse romaani ajaloolistest isikutest (Laitinen 1997: 328–329). Eesti rahvapärimesse põlistab loo Kreutzwald.

Niisiis võime tõdeda, et Barbara loo puhul põimuvad mitmed eri spetsiifikaga tekstid, kroonikad ja rahvapärismus, uusaegne ajalookirjutus ja belletristika. Kuigi rõhuasetused võivad neis olla veidi erinevad, koorub kõigist neist välja ühine moraal. Balti ajaloos ei ole säärane üksmeel kuigi sage nähtus (Undusk 2000). Enamasti on eesti ja baltisaksa historiograafiat võimalik käsitleda vastastikku antagonistlike nähtuste või koguni paralleelsete universumitena. Barbara ja Franzi loo puhul ollakse aga üksmeelel: mis ka ei oleks olnud, õetapp on koletu tegu.

Et Barbara lugu eesti kultuuris jätkuvasti ainet pakub, tõendavad Jüri Lumiste Barbara-lavastus Rannus (suvel 2007) ja Kati Murutari lühiromaan „Igaveste alleede Barbara” (2003). Barbarast on saanud Rannu valla sümbol (Seil, Riig 2007: 45). Ent oma Shakespeare'i pole see lugu endiselt veel leidnud, kätkedes potentsiaali nii panoraamseks ajalooliseks kostüümidraamaks kinolinal (näiteks tuginevalt Panteniuse romaanile), nii nagu ka ekspressiivseks individuaalse traagika esituseks mõnes kammerlikumas vormis või žanris.

Allikad ja kirjandus

Arhiivid:

E = M. J. Eiseni kogu (Eesti Kirjandusmuuseum)

EKS = Eesti Kirjanduse Seltsi kogu (Eesti Kirjandusmuuseum)

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv (Eesti Kirjandusmuuseum)

RKM = Riikliku Kirjandusmuuseumi kogu (Eesti Kirjandusmuuseum)

SRA = Stockholm, Riksarkivet

TLA = Tallinna Linnaarhiiv

Annist, A. 1966. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad. Tallinn: Eesti Raamat.

AR III = Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. Bd. 3, bearb. v. L. Arbusow. Riga: Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde, 1910.

Balladen und Lieder. Verfasst v. J. v. Sivers, A. W. v. Wittorff, C. v. Stern ua. Dorpat: F. Kluge, 1846.

Baltische Sagen und Mähren. Gesammelt und gesungen von Andreas Wilhelm von Wittorff. Riga, 1859.

Berg, M. 1987. Kirjutajad. Seisab üksi mäe peal. Tallinn: Eesti Raamat.

BHO = Baltisches historisches Ortslexikon, Lettland, Köln: Böhlau, 1990.

Bienemann, Fr. 1897. Livländisches Sagenbuch. Reval: Verlag von Franz Kluge.

Brieflade = Est- und Livländische Brieflade. Bd. 1–2. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands in Uebersetzungen und Auszügen. Hrsg. v. F. G. v. Bunge, R. v. Toll. Reval: Kluge und Ströhm, 1856, 1861.

Das älteste Urteilbuch = Das älteste Urteilbuch des Holsteinischen Vierstädtegerichts 1497–1574. Hrsg. v. F. Gundlach. Kiel, 1925.

Dehn, A. v. 1885. Über die historischen Personen des Pantenius'schen Romans „Die von Kelles”. – SbGEG 1885, lk 48–92.

- Elert Kruse = Elert Kruse's Freiherrn zu Kelles und Treiden, Dörptschen Stiftvogt's Wahrhaftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgegangene Liefvendische Chronica Balthasar Russow's. Hrsg. v. A. Buchholtz. Riga, 1861.
- Eesti ballaad. Antoloogia XVII–XX sajand. Koost A. Merilai. Tallinn: Tänapäev, 2003.
- Hansen, G. v. 1894. Aus baltischer Vergangenheit. Miscellaneen aus dem Revaler Stadtarchiv. Reval: Kluge.
- HAuL = Herzog Albrecht von Preußen und Livland. Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußischen Folianten. Bd. 1, bearb. v. U. Müller, Bd. 2–5, bearb. v. S. Hartmann. Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz 41, 49, 54, 57, 60. Köln: Böhlau, 1996–2006.
- Hein, A. 2003. Eesti mõisaarhitektuur historitsismist juugendini. Tallinn: Hatutorpe.
- Humal, M. 2007. Barbara von Tiesenhusen: ooper ja libreto. – Teater. Muusika. Kino, nr 8–9, lk 95–103.
- Hupel, A. W. 1794. Neue Nordische Miscellaneen, Bd. 7–8. Riga: J. Fr. Hartknoch.
- Index = [Carl Eduard Napiersky] Index Corporis Historico-Diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae. Zweiter Teil. Riga–Dorpat: Eduard Frantzen's Buchhandlung, 1835.
- Inländischer Dichtergarten I–II. Hg. v. H. Neus. Reval, 1828–1830.
- Kallas, A. 1984. Valitud proosat Friedebert Tuglase tõlkes. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kelch, C. 2004. Liivimaa ajalugu. Tlk I. Leimus. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Kreutzwald, F. R. 2006. Eesti rahva ennemuistsed jutud. Tallinn: Koolibri.
- Laitinen, K. 1997. Aino Kallas. Uurimus Aino Kallase loomingu peateemadest ja taustast. Tallinn: Sinisukk.
- Land Rolle = Land Rolle des Herzothums Ehstland welche auf befehl des Gerichtshofes der Civil Rechts Sachen vom 28 April 1792 von saemtlichen Kreisgerichten ist angefrtigt worden, oder, Verzeichniß deren im Herzogthum Ehstland belegen den publicquen und privat Gueter mit beygefügter Haacken und Seelen Zahl wie auch die Nahmen der gegenwärtiger Besitzer mit einem doppelten Register der Guether, und der Possessoren versehen. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2007.
- Lukas, L. 2006. Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. Collegium litterarum 20. Tartu–Tallinn, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond.
- Mackensen, L. 1936. Baltische Texte der Frühzeit. Riga: Verlag der Akt.-Ges. Ernst Plates.
- Murutar, K. 2003. Igaveste alleede Barbara. – K. Murutar, Igavestel alleedel. Tallinn: Ilo, lk 5–121.
- Märchen und Sagen = Die Baltischen Provinzen. Bd. 5. Märchen und Sagen. [Aus estnischer und lettischer Volksdichtung.] Hg. v. A. v. Löwis of Menar. Berlin–Charlottenburg: Felix Lehmann Verlag, 1916.
- Pabst, C. E. Bunte Bilder, das ist: Geschichten, Sagen und Gedichte nebst sonstigen Denkwürdigkeiten Ehstlands, Livlands, Kurlands und der Nachbarlande. I. Reval, 1856.
- Pantenius, T. H. 1885. Die von Kelles. Ein Roman aus Livlands Vergangenheit. Bielefeld–Leipzig: Velhagen & Klasing.

- Prollius, L. 1900. Barbara von Thedingsheim. Schauspiel in 6 Bildern. *S. l.* Quellen = Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Hrsg. v. C. Schirren. Bd. 3. Reval: F. Kluge, 1863.
- Renner, J. 1876. Livländische Historien. Hrsg. v. R. Hausmann, K. Höhlbaum. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Renner, J. 1953. Livländische Historien 1556–1561. Hrsg. v. P. Karstedt. Lübeck.
- Revision = Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. Hg. v. Paul Frhr. von Ungern Sternberg. Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Bd. 8. H. 1–2. Reval, 1915.
- Russow, B. 1578. Chronica der Prouintz Lyfflandt. Rostock.
- Russow, B. 1848 [1584]. Chronica der Prouintz Lyfflandt. Scriptores rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. Bd. 2. Riga–Leipzig: Eduard Frantzen's Verlags-Comptoir.
- Russow, B. 1993. Liivimaa kroonika. Tlk D. ja H. Stock. Tallinn: Hotger.
- Russwurm, C. 1856. Sagen aus Hapsal und der Umgegend. Reval–Leipzig.
- Salu, H. 1978. Porkuni preili. Esseid eesti kirjandusest. Stockholm.
- Schiemann, T. 1877. Johann Taube und Eilhard Kruse. Zwei Verräther. – Characterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte des sechzehnten Jahrhunderts. Mitau: E. Behre's Verlag, lk 1–30.
- Schirren, C. 1881. Bischof Johann von Münchhausen. – Baltische Monatschrift 28. Riga–Moskau, lk 1–37.
- Seil, L., Riig, E. 2007. Mitmenäoline Võrtsjärv. Võrtsjärv and Its Many Faces. Viljandi: Elmatar.
- Siirak, E. 1973. Marie Under ja tema ballaadid. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 136–150.
- Stryck, L. v. 1877. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. Erster Theil. Der ehstnische District mit vier karten. Dorpat: Mattiesen.
- Swales, M. 1997. Epochenbuch Realismus. Romane und Erzählungen. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Tiesenhausen, H. v. 1890 = Des Bannerherrn Heinrich v. Tiesenhausen des Aelteren von Berson ausgewählte schriften u. Aufzeichnungen. Hrsg. im Auftrage der Gräfin Marie von Przedziecka geb. Gräfin Tyzenhaus, *s. l.* [Leipzig].
- Under, M. 2006. Lauluga ristitud. Koostanud K. Muru. Tallinn: Tänapäev, lk 305–309.
- Undusk, J. 1995. Abielu kui utopia. Sissejuhatus ühte kirjanduslikku motiivi. – Uurimusi keelest, kirjandusest ja kultuurist. Toim. M. Lotman, T. Viik. Acta Collegii Humaniorum Estoniensis 2. Tallinn: Eesti Humanitaarinstituut, lk 126–138.
- Undusk, J. 2000. Ajalootõde ja metahistorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist. – Tuna, nr 2, lk 114–130.
- Verzeichniss = C. Schirren, Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken. Dorpat: Gläser, 1861.
- Wittorff, A. W. v. 1851. Federnelken. Eine Sammlung von Gedichten. Leipzig.

„Romeo and Juliet”, the Livonian Way? Historical Background and Literary Variations of the Legend of Barbara von Tiesenhausen

Keywords: comparative literary studies, Baltic German literature, Estonian literature, folkloristics, 16th century Livonian history

The story of Barbara von Tiesenhausen drowned in an icy lake by her own brothers as punishment for her misalliance, has been used both in the Baltic German and in the Estonian literary traditions. The article discusses the historical background of the story and follows its evolution in folk tradition as well as in literary versions.

The execution of Barbara von Tiesenhausen has been recorded in the chronicles of the 16th century. In addition, the hostilities of her lover Franz Bonnius against the Tiesenhausen family and Livonia can be followed in the correspondence of the potentates and legal documents of the time. The conflict ensued from the (planned) marriage that was not considered acceptable by the family. At the same time, the social station of the fiancé Franz Bonnius has remained somewhat ambiguous. Considering his later activities aimed at establishing his rights in Prussia and Lithuania, at whose courts his claims were heard, one is left with an impression that he may have been less of an outsider to the aristocratic society than hitherto depicted. Despite the real restrictions to marriage with men of a lower rank no historian has found convincing proof of the legitimacy of Barbara's execution. This leaves the exact nature of the conflict unclear. In any case, the killing of Barbara was shocking even by 16th-century standards.

In folklore and literature, in their close mutual interaction, the story is living its own life. The Baltic German literary tradition keeps to the chronicles, associating the story with Rannu manor and Lake Võrtsjärv, as well as with concrete historical figures (T. H. Pantenius). In Estonian literature and folklore, however, a divergence can be observed. One tradition feeds on the book *Ennemuistsed jutud* („Folk tales”) by F. R. Kreutzwald. Here the Barbara of Rannu transforms into the young lady of Porkuni manor, while the story, shedding off its concrete realia, acquires mythical dimensions and becomes an explanatory legend (F. R. Kreutzwald, M. Under). Aino Kallas, however (as well as the opera „Barbara von Tiesenhausen” written by E. Tubin on the inspiration of A. Kallas's prose ballad of the same name), draws on the chronicles and Pantenius. The modern approach of Maimu Berg treats the innocent girl in love as a vicious vamp and the heroic Bonnius as a cynical egoist. There are more (unrealized) options to the story of Barbara. And yet, running through the literary versions like a red line is the tragedy of a misalliance, innocent love and criticism of rank restrictions.

Juhan Kreem (b. 1971), PhD, researcher, Tallinn City archives,
Juhan.Kreem@tallinnlv.ee

Liina Lukas (b. 1970), PhD, lecturer of the world literature, University of Tartu;
senior researcher, Under and Tuglas Literature Centre, Liina.Lukas@ut.ee